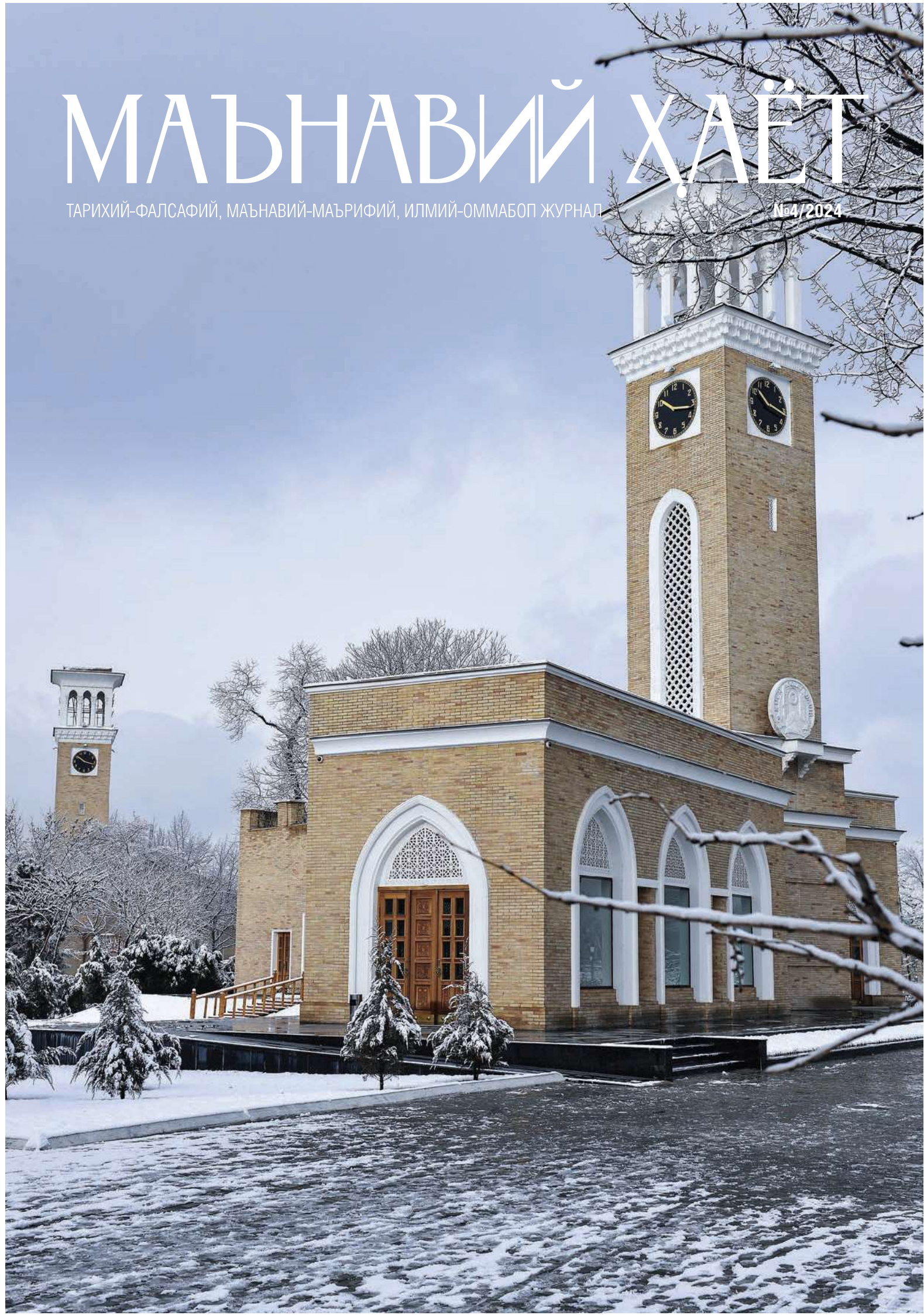

МАЪНАВИЙ ҲАЁТ

ТАРИХИЙ-ФАЛСАФИЙ, МАЪНАВИЙ-МАЪРИФИЙ, ИЛМИЙ-ОММАБОП ЖУРНАЛ

№4/2024

МУНДАРИЖА

48

80

34

76

24

44

8.

Кэшбэк – инглизча *cashback* сўзидан олинган, «пулни қайтармоқ» маъносини билдиради. Яъни, тўланган сумманинг маълум қисмининг истеъмолчига қайтариб берилиши.

4. ШАРҚДАН НУР

Дунёни уйғотган аллома

12. СУЮНЧИ

Майсалар офтобга талпинган каби

16. КАРВОН ҚЎНФИРОҒИ

Онг оламидаги инқилоблар

24. БУРИЛИШ НУҚТАСИ

Инсон бу — лойиҳа

30. ЎРГАНГАНИНГ ЎЗИНГА

Қалтис саволларга нозик жавоблар

34. ТУРКИЙЛАР

Нўғайлар кимлар?

44. ТАВСИЯ

Эшиклар очик, лекин...

48. ОТАЛАР ВА ҚИЗЛАР

Сўнгги жаҳиднинг қизи

НЎ- ҒАЙ- ЛАР

Анвар БЎРОНОВ,
Ўзбекистон ёзувчилар
уюшмаси аъзоси

КИМЛАР?

Нўғайлар – туркий халқ. Тили – туркий тилнинг қипчоқ лаҳжаси. Дини – ислом, сунний оқимнинг ҳанафий мазҳабида. Нўғайлар туркий эллар тарқалган ҳамма жойда бор. Улар асосан Кавказ, Волгабўйи ҳудудлари ва Марказий Осиёнинг шимоли-ғарбида яшайди. Туркияда юз минг нафардан ортиқ нўғай бор. Уларнинг кўпчилиги 1917 йилги инқилобдан сўнг ва Иккинчи жаҳон уруши даврида қочиб борганлар авлоди. Қозоғистон, Ўзбекистон, Руминия, Болгария давлатларида ҳам нўғай диаспораси бор. Хусусан, Ўзбекистонда 200 та нўғай яшаши қайд этилган. Ҳозирги кунда дунёда нўғайлар сони 300 000 нафардан кўп. Қизиғи, бу ҳисобларда фақат паспортига нўғай ёзилган одамлар қайд этилган. Қозоқ, қирғиз, қорақалпоқлар орасида ҳам нўғай уруғлари мавжуд, уларнинг келиб чиқиши Нўғай ўрдаси ва нўғай миллати билан боғлиқ.

НҲҒАЙ ҶРДАСИ ТАРИХИДАН АЙРИМ ЛАВҲАЛАР

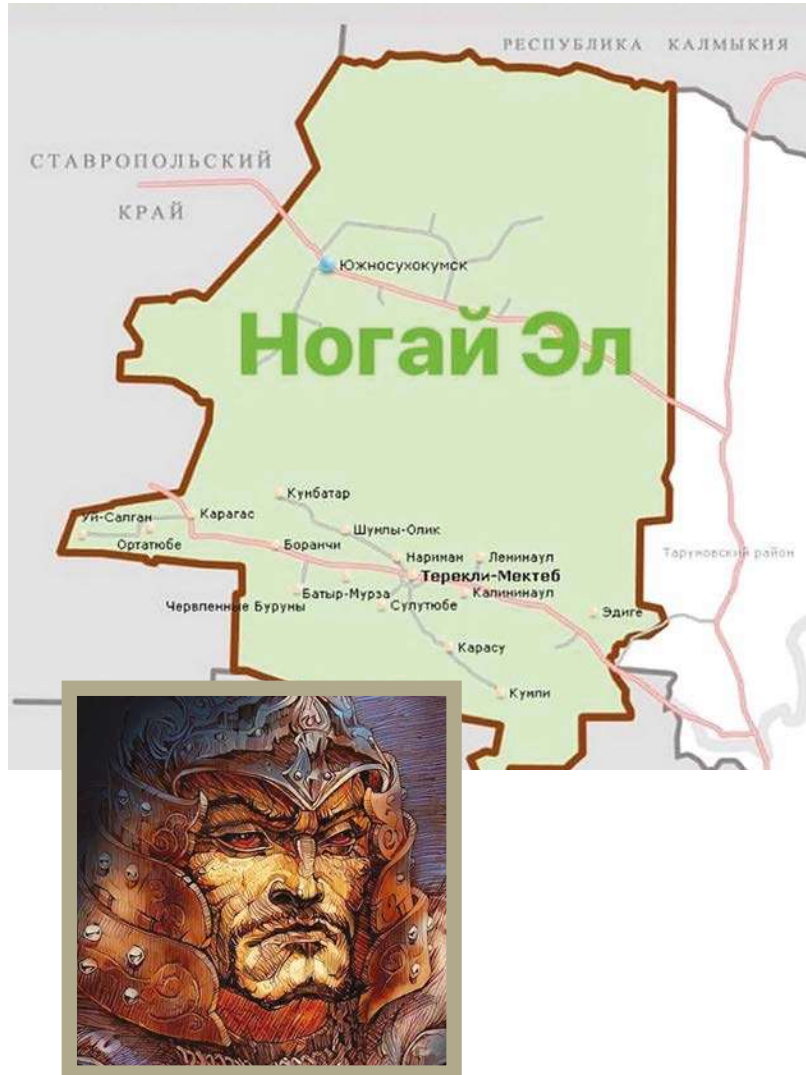
НҲҒайларнинг этник шаклланиши тўғридан-тўғри НҲҒай ўрдаси билан боғлиқ. Ўрда тарихини ўрганмасдан нҲҒайлар ҳақида ёзиш нотўғри. НҲҒай миллати Чингизхон авлодидан Татарнинг ўғли – Ису НҲҒайхондан тарқалган. У XIII асрда Олтин Ўрдада бекларбеги бўлган. Беркехон даврида Кавказ, Эрон, Византия, Болқон ва Русни бўйсундиришда фаол қатнашган. Византия ҳукмдори Михаил VIII Палеологнинг қизига уйлангач, унга Днестр ва Дунай дарёлари оралиғидаги ерлар суюрғол қилиб берилади. Шундан сўнг бу ерларнинг халқи нҲҒай улуси деб атала бошлайди*. Аммо нҲҒайлар ери алоҳида давлат эмас, Олтин Ўрданинг энг ғарбий мулки эди.

НҲҒайхон XIII асрнинг иккинчи ярмида Олтин Ўрдада юзага келган ижтимоий-сиёсий тортишувлар, ички урушларда фаол қатнашади. 1299 йилда эса Тўхта-хон томонидан ўлдирилади. Шундан сўнг унинг улуси таназзулга юз тутди. Бироқ нҲҒай номи сақланиб қолади.

Орадан юз йил ўтгач, яъни XIV аср охири ва XV асрнинг бошларида Олтин Ўрда ҳам таназзулга юз тутди. Мамлакат бир нечта хонликларга бўлиниб кетади. Ўрдада туманбоши бўлган Эдигей бундан унумли фойдаланиб, Эдил (Волга) ва Ёйиқ (Урал) дарёлари оралиғида Манғит юрт, яъни НҲҒай хонлигини тузади.

Эдигей билан Амир Темурнинг ўхшаш томони кўп эди. Иккиси ҳам ботир, ақлли ва омадли бўлса-да, хон унвонига эга бўлмагани учун тахтга ўтириш ҳуқуқи бўлмаган. Чингизхон авлодларига уйлангани боис иккиси ҳам кейинчалик хон унвонини олса бўларди. Аммо улардан бири Кўрагон унвони билан тахтга ўтиради ва рутбасини амир деб белгилайди. Эдигей ҳам энг хавфли рақиби Тўхтамишхоннинг

* Селезнёв Ю. В. Элита Золотой Орды. — Казань: Издательство «Фэн» АН РТ, 2009.

ўғиллари Каримбердини 1413 йилда, Кепакхонни 1414 йилда мағлуб этгач, ўзини амир деб элон қилади. Аммо тахтга ўтиришга иложи етмайди.

Шу тариқа Олтин Ўрдада Эдигей ва манғит уруғининг нуфузи ошиб, кўплаб туркий уруғлар НҲҒай ўрдаси таркибига кира бошлайди. Кавказ, Қирим, Эдил ва Ёйиқнинг ораси, Каспий денгизининг шимолий қисми тўлиқ Эдигейга эргашади ва улар ўзларини нҲҒай деб атай бошлайди. Кейинчалик нҲҒайларнинг мулки кенгайиб, Ғарбий Сибир пасттекисликлари сари кенгаяди. 1419 йилда Эдигей вафот этгач, Олтин Ўрда парчаланиб кетади. 1420 йилда Сибир хонлиги ажралиб чиқади. 1428 йилда ҳозирги шимолий Ўзбекистон, Қозоғистон ҳудудларида Ўзбек хонлиги, 1438 йилда Булғор улуси ҳудудида Қозон хонлиги, 1441 йилда Қирим хонлиги мустақил бўлади. Шулар қаторида 1440 йилда НҲҒай хонлиги ҳам мустақил бўлиб, дунё харитасида «нҲҒай эл» номи пайдо бўлади.

<i>Нўғай уруғлари</i>	<i>Ўзбек уруғлари</i>	<i>Нўғай уруғлари</i>	<i>Ўзбек уруғлари</i>
Ас	-	Қият	Қиёт
Аксюрют	-	Кула-Аян	Гулеген
Алчин	Олчин	Қунғрат	Қўнғирот
Ашамайли	Ачамайли	Мажар	Мажор
Алтаяқ	-	Манғит	Манғит
Бадай	Бадай*	Машқир	
Байис	-	Меркит	Меркит
Байули	-	Месит	Мечет
Батар	-	Минг	Минг
Баяут	Боёвут	Найман	Найман
Бодрак	Бўйрак	Нукус	Нукус
Борлак	Бўрлоқ	Онгут	Ўнгут
Булачи	Бўзажи	Сарай	Сарой
Буркут	Буркут	Сиджиут	Салжовут
Бутас	Баташ	Солут	-
Жалаир	Жалойир	Тама	Томо
Жуют	Жуют	Темир-Ходжа	-
Дуван	-	Тоғай	-
Дурмен	Дўрмон	Тоғунчи	-
Қазақ	Қозоқ	Тойтубе	-
Қангли	Қанғли	Турксен, Турчак	Туркман
Қара-Қитай	Қорахитой	Ўзбек	-
Кат	-	Ўймаут	Ўймавут
Қатаған	Қатағон	Уйсун	Уйсун
Келечи	Килечи	Чалджиут	-
Кенегес	Кенагас	Чат	-
Кенегей	-	Чубалачи	Чувалачи
Кенетерк	-	Чумишли	Чўмичли
Кереит	Керайит	Шакманчи	-
Кигит	-	Шемерден	-
Қипчақ	Қипчоқ	Юз	Юз
Қирғиз	Қирғиз	Қулачи	-
Қирғин	-	Телеу	Тилов
Қирқ	Қирқ	Уйгур	-
Қитай	Қатай (Хитой)	Чимбай**	Чимбой
Қишлиқ	Қишлиқ	-	Нўғай***

* XVI асрда Фарғона водийсида Мулла Сайфиддин Ахсикентий ва унинг ўғли Нур (ёки Наврўз) томонидан битилган «Мажмуъат-таворих» асарида берилган.

** Трепавлов В. В. История Ногайской Орды. – М.: Восточная литература, 2002. стр. 499–504.

*** «Насабнома» (шажара) 92 ўзбек уруғининг рўйхати.

НҲҒАЙ ЭТНОСИНИНГ ШАКЛЛАНИШИ

Ҳозирги нўғай халқи Эдигейхон давридаги Нўғай ўрдаси даврида шаклланади. 1440 йилда Саройчиқ шаҳри бошкенти бўлган ўрда таркибига етмиш битта уруғ кирган. Бундан кўринадикки, нўғайлар ҳам худди ўзбеклар каби конгломерат сифатида шаклланган. Бу уруғларнинг аксарияти ўзбек уруғлари билан мос келади.

XIV асрдан бошлаб ўрдадаги маданий муҳит доирасида нўғайлар миллат сифатида кўзга ташлана бошлайди. Бошқа туркий тиллардан бироз фарқланувчи тили, адабиёти, санъати ва маданияти шаклланади.

Худди ўзбеклар каби «нўғай эл»нинг шаклланишида ҳам жуда кўп этнослар иштирок этган. Аниқроқ айтсак, нўғайлар – қурама эл. Шу боис уларни юз қиёфасига қараб ажратиш олиш қийин. Европоид ирқининг кавказ типига оидлари шимоли ғарбда, осийликларга ўхшаши шарқий ҳудудларда, Ставропол ўлкаси ва Кавказнинг чўл ва тоғларида истиқомат қилади.

XIV асрдан тўлиқ шаклланган нўғайлар кейинчалик рус, венгер, ўзбек, қозоқ, қорақалпоқ ва Кавказдаги туркийларнинг қайта шаклланишида иштирок этган. Жумладан, Рус князлари орасида катта нуфузга эга бўлган Юсуповлар, Урусовлар, Байтерековлар, Кутумовлар сулолаларининг келиб чиқиши нўғай бекларига бориб тақалади. Улар кейинчалик княз унвонига эга чиққан. Қозоқ миллатига мансуб нўғайлар ўрта жуз таркибига киради. Ўзбек уруғлари таркибидаги нўғайлар ва манғитларнинг келиб чиқиши ҳам айнан Нўғай ўрдасидан бошланади.

XVI асрда ўрданинг амалдаги ҳукмрони Исмоилбей тобора кучайиб бораётган Рус подшолигидан чўчиб, Иван Грознийнинг талабига кўра вассалликни

қабул қилади. Натижада нўғайлар икки – Катта ўрда ва Кичик ўрдага бўлиниб кетади. Кичик ўрда Азов денгизи ва Қубан дарёси водийларида шаклланади*. Катта ўрда эса ҳозирги Астрахан, Волгоград, Саратов ва Самара вилоятлари ҳамда ғарбий Қозоғистондаги Оқтўба ва Атирау вилоятлариди ҳудудиди шаклланади**. Кичик ўрда аҳолиси кейинчалик қиримлар ва бошқа Европа халқларининг, Катта ўрда аҳолиси эса Сибир ва Марказий Осиё халқларининг шаклланишида ва таркиб топишида қатнашади.

*Трепавлов В. В. Малая Ногайская Орда. Очерк истории // Тюркологический сборник. 2003–2004: Тюркские народы в древности и средневековье. – М.: Восточная литература, 2005. – С. 273–311.

** <https://cyberleninka.ru/article/n/kalmyki-karanogaytsy-kubanskije-nogaytsy-i-krymskie-tatary-genogeograficheskiy-i-genogenealogicheskiy-aspekty>

ТУРМУШ ТАРЗИ

Нўғайлар азалдан чорвадор бўлган. Турмуш тарзида номадик* унсурлар кўпроқ кўзга ташланади. Чорвадор нўғайлар асосан ўтовларда яшаган. Нўғайларнинг Евроосиё бўйлаб тарқалиш ареали кенг бўлгани учун ўтовлари ҳам хилма-хил. Улар уч хил ўтовдан фойдаланган:

1. Терма. Бу ўтовлар кўчиш пайтида йиғиб олиш ёки қайтадан териб ҳозирлаш учун қулай бўлган. Шунинг учун терма уй дейилган. Терма ҳамма туркийлар фойдаланадиган йиғма ўтовдир.

2. Ўтов. Ўтовларнинг асосий хусусияти бошқа ўтовларга нисбатан енгиллиги ва ихчамлигида. Уларни кўчиш пайтида ҳеч қийинчиликсиз аравага солиб, кўчиб кетиш мумкин. Бу ном шуни англатадики, илмий тилда «юрта» номи билан аталадиган уйларни туркий халқлар ичида фақат ўзбеклар ва нўғайларгина ўтов деб аташади.

3. Уй. Уйлар янги уйланган келин-куёвлар учун қурилган ва чиройли қилиб безатилган. Бундай уйлардан фойдаланиш одамлар замонавий уйларга ўта бошлагандан кейин урф бўлган.

Европа ҳудудидаги нўғай ўтовлари *керасининг* баландлиги билан ажралиб туради. Улар шарқ ўтовларига нисбатан чиройлироқ бўлган ва ичкараси ҳам европача нақшлар билан безатилган. Ўтовлар қаерда бўлишидан қатъи назар тепа-сига уруғининг тамғаси қўйилган.

Нўғайлар туркий эллар орасида «кўчма ўтов масжид»дан фойдаланган ягона халқ бўлиши мумкин. Улар махсус меҳробли ўтов-масжидлар ясаб, яйловларда жамоат намозини ўқиган. Ўтов-масжидлар ҳажми каттароқ, ёзда усти очиқ қўйилган. Имомлар доим улар билан бирга кўчиб юрган. Бундай ўтовларнинг имомларини жамоат нафақа билан таъминлаган.

Ҳунармандчилик кенг ривожланган. Гилам тўқиш, кигиз босиш, турли кийимлар тикиш, айниқса от анжомлари яшашда нўғайлар уста бўлишган. Нўғайлар

* Номадология (юнон: nomad – кўчманчи) француз философи Делез ва психолог Гваттари қайд этган концепция. Бугунги кунда айнан кўчманчилар тарихини бошқа маданиятлардан фарқлаб ўрганувчи йўналиш сифатида талқин қилинади.

ясаган эгарлар, қамчилар нафақат Марказий Осиёда, балки Европада ҳам машҳур бўлган. Русларнинг қамчини «нагайка» деб аташи шундан. «Нагайка» аслида нўғойи дегани.

Нўғай гиламлари ўзининг нақшлари билан ажралиб туради. Нўғайлар нақшни ўйма деб атайди. Ўймалар орасида «қошқар мўйиз» – қўчқор шох мотиви жуда кўп ишлатилган. Шунингдек, «туе мойин» – туя бўйин, «туе ўркеш» – туя ўркак, «қоян қулақ» – қуён қулоқ, «бузав тис» – бузоқ тиши, «қулын қулақ», «қаз аяқ» – ғоз оёғи, «бақа кўз», «тавиқ тирнақ», «ат туяқ», «бўри кўз», «қийсиқ аяқ» – қийшиқ оёқ, «итқуйриқ» – ит думи, «қораз» – хўроз, «шибин қанат» – чивин қаноти, «мисиқ из» – мушук изи каби зооморф, «байтерек» – «ҳаёт дарахти», «япирақ»,

«ширмавиқ» – чирмовуқ, «шешекей» – чечак, «кавин тилм» – қовун тилими каби ўсимлик дунёси мотивларидан ҳам кенг фойдаланилган.

Орнаментлар орасида астрологик тасвирлар «куннинг кўзи» – қуёш кўзи, «кун эм ай» – қуёш ва ой, «ай эм юлдуз» – ой ва юлдуз, «айкел оюв» – ҳайкал нақши мотивларидан кўп фойдаланилган ва улар кўпинча тангричилик дини билан боғлиқ.

Нўғай гиламлари ва бошқа маҳсулотларида уруғларнинг тамгалари ҳам акс этган. Масалан, қозоёқ уруғи усталари ўзи ясаган маҳсулотга «қаз аяқ» – ғоз оёғи тамғасини, кўзтамғали уруғи вакили кўз тасвирини, шўмишли (чўмичли) уруғи вакили чўмич тасвирини албатта қўйган ва бу ҳар бир уруғнинг ўзига хос логотипи саналган.

Яхши ман сойлесенг балга секер қатқандай, яман ман сойлесенг ийтке суюк атқандай (Яхши билан гаплашсанг болга шакар қўшгандай, ёмон билан сўзлашсанг итга суюк отгандай).

НЎҒАЙ ТАОМЛАРИ

Нўғайлар асосан сутли, гўшти, хамирли таомларни хуш кўради. Сутли овқатлар орасида ширчай, ювирт (йогурт), айрон, қимиз, бўза кўп истеъмол қилинади. Нўғайларда янги туққан ҳайвоннинг увиз (оғиз) сутини соғиб олиб, уни пишириб қўшниларга тарқатиш одати сақланган. Гўшти таомлари бошқа туркий элларнинг таомидан фарқ қилмайди. Нўғайлар от гўшtidан қаз, тўлдурма (дудланган қаз) ва қовирмиш

(қовурилган қаз) тайёрлашади. Эътиборли меҳмонлар учун алоҳида таом – «тузланган қўй боши» (ўзбекча каллапойча) тортилган. «Тузланган қўй боши»нинг ўзбекча каллапойчадан фарқи шундаки, қўйнинг боши, тўрт сийроғи сувда қайнатиб пиширилгандан сўнг тузлуққа солиб димдирилган. Унли таомлар ичида буламиқ, баурсақ кўпроқ истеъмол қилинади. Кавказ нўғайлари хинкални ҳам хуш кўришади.

НҲҒАЙ ТИЛИ

НҲҒай тили туркий тиллар қипчоқ лаҳ-жасининг қипчоқ-нҲҒай гуруҳига мансуб. Бу тилда ҳозирги кунда 90 минг киши сўз-лашади. Бунда фақат Россиядаги нҲҒайлар назарда тутилган. Туркия ва бошқа мамлакатларда яшовчи нҲҒайлар ҳақида маълумот йўқ. НҲҒай тили Доғистон ва Қорачой-Черкас Республикаларида давлат тили сифатида қайд этилган*.

НҲҒай тили уч лаҳжага бўлинади:

- асл нҲҒай лаҳжаси;
- қоранҲҒай лаҳжаси;
- оқнҲҒай лаҳжаси.

Ставропол ўлкаси ва Астрахан нҲҒайлари асл нҲҒай лаҳжасида, Доғистон нҲҒайлари қоранҲҒай лаҳжасида, Қорачой-Черкас нҲҒайлари эса оқнҲҒай лаҳжасида гаплашади**. Астрахан нҲҒайлари ва Каспий денгизининг шарқий қирғоғида яшовчи нҲҒайларнинг шеваси қозоқ ва қорақалпоқ тилларига жуда яқин. Улар-

нинг шевасини тўлиқ «ж»ловчи шева сифатида қайд этиш мумкин. Шунинг учун қарағаш нҲҒайлари нҲҒай адабий тилини тушунмасликлари мумкин***.

НҲҒай адабий тили Доғистонда кенг тарқалган қоранҲҒай ва кубан лаҳжаси базасида шакллантирилган****. Шу сабабли адабий тилда кўплаб ҳолатларда ж ўрнига й товуши ишлатилиши кузатилади. Инчунин, қоранҲҒай ва кубан лаҳжасига кўмиқ, балқар, қорачой тиллари билан бир қаторда ўғуз лаҳжасининг таъсири катта бўлган. Қолаверса, сўфийлик оқимлари Кавказга кириб келиши билан улар чигатой тилига ҳам таъсир кўрсатган.

НҲҒай тили айрим фонетик хусусиятларига кўра қорақалпоқ, қозоқ ва алабугат татарлари тилларига яқин. Бунда ч товушининг ш товушига ўзгариши алоҳида кўзга ташланади:

*** Арсланов Л. Ш. Язык карагащей-ногайцев Астраханской области. – Набережные Челны: ЕГПИ, 1991. – 161 с.

**** Колесник Н. Г. Ногайский язык // Язык и общество. Энциклопедия. – М.: «Азбуковник», 2016. – С. 329–334. – 872 с.

* Ногайский язык : М. А. Булгарова // Николай Кузанский – Океан. – М.: Большая российская энциклопедия, 2013. – С. 256–257.

** Баскаков Н. Ногайский язык. Языки мира: тюркские языки. – Бишкек: «Кыргызистан», 1997. стр. 328–335.

Ўзбек тилида	[җай]	[Барҗин]	[Җимкент]	[Аҗамайли]
Қипчоқ-нўғай кичик гуруҳи	[җай]	[Барҗин]	[Җимкент]	[Аҗамайли]

Шипилдоқ ш товуши ўрнида эса сирғалувчи с ундоши ишлатилади:

Ўзбек тилида	[қіш]	[таш]	[беш]	[Ташкент]
Қипчоқ-нўғай кичик гуруҳи	[қіс]	[тас]	[бес]	[Таскент]

Россиялик туркологларнинг энг сўнгги диалектологик таснифларида ҳам нўғай тили қорақалпоқ, қозоқ, ўзбек тилининг қипчоқ лаҳжаси билан бирга қипчоқ-нўғай гуруҳига киритилган. Аммо бу қанчалик тўғри? Юқорида келтирилган жадвалга эътибор қаратилса, ўзбек тилининг қипчоқ лаҳжасини бу қаторга қўшиш тўғри бўлмайди.

Маълумки, қипчоқ тилларининг яна бир хусусияти ж товушининг й товушига ўзгаришида кўзга ташланади. Бу хусусият қозоқ ва қорақалпоқ тилларида тўлиқ сақланган. Аммо нўғайларда Олтин Ўрда давридан бошлаб жуда кўп анлаутли ж иштирокидаги сўзларни й товуши орқали талаффуз қилиш кўзга ташланади: *жети – ети, жирме – йирма, журак – юрек, жуvinу – юvinу, жур – юр*. Бу жараён ҳатто араб тилидан ўзлашган айрим сўзларнинг ҳам ўзгаришига олиб келган: *жума – юма, жон – йан*.

Шу жиҳат ўзбеклар учун нўғай тилини ўрганишни осонлаштиради. Чунки ўзбек тили қипчоқ лаҳжасида ҳам адабий тилни ўзлаштириш жараёнида ж товушини й шаклида талаффуз қилиш кенг тус олган. Демак, нўғай тилини ўрганиш учун талаффузда иккита фарқ қолади: *ш* товушининг с шаклида, *ч* товушининг ш шаклида талаффуз қилиниши:

*Тамшы тасты тесер,
Сўз басты тесер.*

Таржимаси:
*Томчи тошни тешар,
Сўз бошни тешар.*

Ўзбекларга нўғайлар билан гаплашиш қийинчилик туғдирмайди. Шу ўринда нўғай тилидаги сўзлашувга эътибор қаратамиз:

<i>Ассалому алейкум!</i>	<i>Ассалому алайкум!</i>
<i>Ва алейкум ассалам!</i>	<i>Ва алайкум ассалом!</i>
<i>Яхшымысыз?</i>	<i>Яхшимисиз?</i>
<i>Исан-амансызба?</i>	<i>Эсон-омонмисиз?</i>
<i>Аъелингиз аман-эсенме?</i>	<i>Аёлингиз омон-эсонми?</i>
<i>Хош келдингиз!</i>	<i>Хуш келибсиз!</i>
<i>Эртенг яхшы болсын!</i>	<i>Хайрли тонг!</i>
<i>Кун яхшы болсын!</i>	<i>Хайрли кун!</i>
<i>Кеш яхшы болсын!</i>	<i>Хайрли кеч!</i>

Нўғайлар тарихини ўрганиш шуни кўрсатадики, нўғай тилининг шаклланишида аввало араб, форс тиллари катта таъсир ўтказган. XV асрдан бошлаб эса

